

УДК 327(477)“2014/2018”

*Симчера Мар'яна,
студентка 4-го курсу
спеціалізації «Міжнародні відносини»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (2014–2018 рр.)

Статтю присвячено дослідженню процесу становлення державності України. Наголошено на зовнішньополітичній діяльності на сучасному етапі й вагомому значенні аспекта стратегічного партнерства. Розглядаються кроки молодого держави на початку XXI століття. Підкреслено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Окреслено, що детальний аналіз зовнішньополітичної діяльності України об'єктивно необхідний та обґрунтований з міжнародних нормативних позицій в цілях узгодження діяльності України в сфері міжнародних відносин.

Досліджуються питання основних проблем та викликів як складової частини системи міжнародних взаємовідносин, способів їх вирішення.

Здійснено комплексний аналіз зовнішньої політики України на сучасному етапі. Окреслено пріоритетні напрями діяльності держави й її ключові тенденції просування на світовій арені під впливом негативних зовнішніх та внутрішніх чинників.

Ключові слова: незалежність, міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, глобалізація, мультикультуралізм, національні інтереси, стратегічне партнерство, «гібридна війна», безпекова політика, євроінтеграція.

The article is devoted to the investigated procedure of formation of state structures of Ukraine and the activity on the foreign market, which is carried out at the present stage and important significant aspect of strategic partnership. The steps of a young man at the beginning of the 21st century were considered. Stressing that Ukraine's foreign policy activity was established on the basis of its national services and security, supported the peaceful and active ministry of members of international staff on well-known principles and norms of international law. It is emphasized that a detailed analysis of Ukraine's foreign policy activity should be necessary and justified from the international state positions in these entities of Ukraine in international relations.

They explore issues and challenges as components of international manufacturers' systems, and they use their productivity.

Complex analysis is carried out devoted to Ukraine of Ukraine at the present stage. Certain priority areas of activity have been achieved, and its key trends have been progressive at the level of the most up-to-date and internal factors.

Keywords: *independence, international relations, foreign policy, diplomacy, globalization, multiculturalism, national policies, strategic partnership, "hybrid war", protected policy, European integration.*

Постановка проблеми. Українське суспільство тисячоліттями боролось за незалежність та державність. Однак швидке встановлення суверенітету виявилось певною мірою несподіванкою, що позначилося на формуванні зовнішньополітичних засад та інституцій України. Українці не мали відповідного досвіду державотворення, який припадає на нелегкий період.

Перед нами постало завдання у короткий термін визначитися зі своїми зовнішніми пріоритетами та побудувати стратегію зовнішньої політики. Державі треба було протистояти викликам, які надходили ззовні (економічні, політичні...), а також боротися із агресією сусідньої держави.

Отже, аналіз основних зовнішньополітичних аспектів набуває особливої актуальності у світлі останніх подій. Наша держава має постати перед своїми зовнішньополітичними партнерами та опонентами як суб'єкт, спроможний динамічно розвиватися та ефективно реагувати на сучасні виклики. Ми мусимо навчитися приємно дивувати світ. Саме таким є актуальний рецепт виживання для однієї з найбільших європейських держав, яка переживає найскладніший етап своєї новітньої історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За перші роки становлення незалежності України з'явилося багато наукових праць щодо розкриття проблем становлення концептуальних засад зовнішньої політики нашої держави, розвитку двосторонніх міждержавних відносин та зовнішньої політики як такої. Існує низка наукових розробок, в яких досліджується процес державотворення і організації державної влади, як, наприклад, праці Віднянського С., та Зленка А., які характеризують і описують послідовний процес виникнення нової держави та її позиціонування на міжнародній арені.

Дослідники Горбулін В. та Калінін В. надають вагоме значення становленню України у дипломатичному просторі, визначають особливості зовнішньої діяльності та ін. Артёмов І. та Борисова О. дають загальну характеристику викликів державі з точки зору історичного та геополітичного аспектів. У контексті сучасної ситуації з'являються наукові статті, які розкривають питання зовнішньополітичної діяльності в умовах «гібридної війни».

Мета статті – здійснити комплексний аналіз міжнародних відносин та зовнішньої політики України, охарактеризувати ключові тенденції упродовж 2014–2018 рр., а також проаналізувати основні напрями зовнішньополітичної діяльності нашої держави.

Результати дослідження. У контексті процесів глобалізації, появи нових держав та нових загроз для міжнародної безпеки в цілому, посилення соціально-економічного розшарування країн, переосмислення ролі та місця держави у сучасних міжнародних відносинах доречно зауважити, що в методології дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики концептуально склалися два головних напрями дослідження і тлумачення міжнародних відносин та зовнішньої політики: традиціоналістський та модерністський.

Прихильники першого напрямку вважають, що сутність міжнародних відносин та зовнішньої політики полягає у взаємодії держав між собою, а головним засобом здійснення такої взаємодії є дипломатія. Середовище міжнародних відносин та зовнішньої політики є ареною одвічної боротьби та протистояння, причиною якого є природна жага людини до влади та схильність до насильства. Тож в основі цього напрямку є проблема конфлікту. Фактично, на думку пострадянських дослідників, міжнародні відносини та зовнішньополітична діяльність – це невинна боротьба їх учасників за управління.

У другій половині ХХ століття починає зароджуватися і формуватися новий напрям дослідження – модерністський, або методологічний підхід. Його засновники вважають, що міжнародні відносини та зовнішня політика країн – це не лише царина міждержавних взаємовідносин. Вони виходять за рамки держави і розширюють коло суб'єктів до різного роду приватних ініціатив, неурядових установ, організацій та ін. «Модерністи» додають до тлумачень міжнародних відносин та зовнішньої політики різні математичні методи та методики, які спостерігаються, наприклад, у теорії ігор, теорії систем, теорії ймовірності, теорії «доміно» та ін.

Варто зазначити, що зовнішню політику та пов'язані з нею відносини досліджували у теорії міжнародних відносин чи не найбільше. Проте ще й досі поняття зовнішньої політики, як і політики загалом, залишається дискусійним. Зовнішня політика, порівняно із внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному соціумі, особливості якого визначають його зміст й форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить елемент випадковості та непередбачуваності [2].

У період 1960-х–1970-х років відбувається поступове подолання уявлень про міжнародні відносини як про звичайну сукупність окремих міжнародних політик різних країн, а формулюється їх розуміння як однієї цілісної системи, яка балансує, функціонує у єдності всіх складових компонентів.

На зламі 1990-х років весь світ переживає політичне потрясіння, яке пізніше трактується як початок «нового політичного мислення», з якого впливля необхідність формування нового світу – після «холодної війни» між двома основними ворожими блоками (США та СРСР). Після 1991 року ділити світ на два блоки стало неможливим, бо ці блоки припинили існувати.

Щоб розібратися у ситуації, яка склалася, доречно з'ясувати, до якої саме цивілізаційної ланки може належати та чи інша держава, тобто йде мова про цивілізаційну належність.

Історія доводить, що сучасний світ є багатограним та багатополосним – мультикультурним. В основі цивілізаційного підходу до зовнішньої політики в умовах нового світового порядку, лежать:

- інші критерії поділу світу (не тільки політичні, але й економічні, культурні, філософські, релігійні та ін.)
- множинність критеріїв, що робить світ не бінарним (поділеним лише на 2 полюси), а багатовимірним.

Після закінчення «холодної війни» ключове місце в сучасному світі посіло зіткнення цивілізацій. Найпалкішим прихильником ідеї зіткнення цивілізацій сьогодні вважається С. Гантінгтон. Він видав працю «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку». Розвиток зазначеного підходу до зовнішньополітичної діяльності дав право на життя новим поняттям: «новий міжнародний і політичний порядок», «свобода вибору шляхів розвитку», «новий інформаційний порядок», «деідеологізація міжнародних відносин» та ін.

Дуже важливими у науковому пізнанні та концептуальному розумінні зовнішньої політики та міжнародних відносин є конкретні підходи. Зокрема, найпоширенішим із них є системний принцип. Він сприяє адекватній постановці проблем, поєднуючи методи точних наук, що дає змогу вивчити елементарні структурні явища та їх взаємозв'язки. Ще один підхід – діалектичний – дає змогу підійти до вивчення зовнішньої політики й міжнародних відносин із сучасних наукових позицій. Цей підхід охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ та дозволяє розглядати їх еволюцію.

Загалом зовнішня політика – система дипломатичних, ідеологічних, політичних, економічних, культурних, правових та низки інших суспільних взаємин, що виникли на національних засадах в межах конкретної держави і продовжили свій розвиток на рівні міжнародного спілкування на світовій арені.

Сучасні ж міжнародні відносини – це сукупність міжнародних політик окремих держав. Цю сукупність нерідко називають світовою геополітикою. В її структурі виділяють два компоненти:

1. Міждержавні відносини (або зовнішня політика держав)
2. Діяльність неурядових суб'єктів.

Процеси зовнішньополітичної діяльності можуть бути підпорядковані потребам розвитку окремих країн, а також цінностям усіх країн світового співтовариства, їх безпеці й стабільності. Залежно від потреб кожна держава формує власні цілі та засоби досягнення певної мети, які відповідають її внутрішнім інтересам.

В останні десятиліття ХХ століття до структури цілей та завдань зовнішньої політики окремих країн увійшли такі, як:

- участь у міжнародному поділі праці та зв'язаному з ним обміні товарами, технологіями, сировиною, науково-технічними винаходами та духовними цінностями;
- спільний захист прав людей;
- колективне забезпечення міжнародного миру та безпеки;
- спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу.

Ведення міжнародних відносин та зовнішньої політики ґрунтується на тому, щоб уникнути різних міжнародних конфліктів та непорозумінь, і головне – недопущення застосування сили чи зброї у веденні міжнародної діяльності – уникнення війни чи військового протистояння.

Війна – це тривалий збройний конфлікт між окремими державами, групами країн або верствами населення однієї країни.

На жаль, світове співтовариство до сьогодні не знайшло методів та способів «вилучення» війни з практики міжнародних зносин. Але було сформульовано основні вимоги щодо ведення війни. Ці вимоги закріплені в Женевській конвенції 1949 року про захист жертв війни та в додаткових документах до неї від 1977 року [2;3].

Стосовно військових аспектів – вони будуть існувати ще довгий період, а, можливо, і завжди. Практика в дусі нового геополітичного мислення вимагає орієнтуватися на принцип розумної достатності військового потенціалу окремих країн, який мав би на меті лише робити опір і протистояти агресії.

Стрімке визнання України міжнародною спільнотою дало поштовх до ґрунтовної розробки теоретичних аспектів зовнішньої політики. Загальноприйнятими теоретичними основами зовнішньої політики України є ідеї державності, гуманізму, української традиційної філософії і менталітету українського етносу, які становлять джерело доктрини, концепції та мети зовнішньої політики Української держави.

Практика сучасної зовнішньополітичної діяльності кожної країни потребує ґрунтовного опрацювання комплексу теоретичних і прикладних проблем, які пов'язані з розвитком усієї системи міжнародних відносин, з метою повного використання міжнародного становища для досягнення зовнішньополітичних цілей згідно з національними інтересами держави.

Національні інтереси України полягають передусім у гарантуванні суверенітету, державної незалежності, збереження територіальної цілісності

та непорушності кордонів, захисту інтересів громадян держави і забезпеченні їх добробуту, розвитку добросусідських відносин з усіма членами світової спільноти, дотримання прав міжнародного співіснування та здійснення миру й рівноправного співробітництва.

Зовнішньополітична діяльність України спирається на засади міжнародного права: повагу суверенітету, рівноправність, невтручання у внутрішні справи одне одного, визнання територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів, розвиток широкомасштабного співробітництва, відмову від загрози силою та її застосування, захист прав людини тощо [3;6;8].

Важливим елементом зовнішньої політики України є стратегічне партнерство. Особливо чітко це почало проявлятися протягом 2014–2018 років. Сьогодні стратегічними партнерами України є: Німеччина, Франція, як країни Європейського Союзу, Велика Британія, Балтійські країни, країни Вишеградської четвірки, США та інші держави. Водночас активно розвивається стратегічне партнерство України з міжнародними організаціями на кшталт ЄС, НАТО, ООН, МВФ, ОБСЄ, Рада Європи та ін. Загалом держава є членом близько 100 міжнародних організацій.

Україна не обмежується відносинами винятково з ЄС, Росією, США, а спрямовує свої зовнішньополітичні вектори у тому напрямі, де існують її інтереси. Така модель відносин найповніше відповідає поняттю «багатовекторність зовнішньої політики».

Становлення державної політики України відбувалося в умовах складного внутрішньополітичного й міжнародного середовища, а також відсутності необхідного зовнішньополітичного досвіду. Регіональна політика України формувалася переважно як інструментальний комплекс розв'язання зовнішньополітичних завдань у географічних регіонах, до яких належала Україна. У досягненні завдань регіональної політики Україна віддавала перевагу традиційному для себе маневруванню між центрами сили в регіоні, ситуативному зближенню з одним з них відповідно до поточних завдань. Регіональна інтеграція України переважно відбувалася у рамках об'єднань пострадянського простору (СНД, ГУАМ) або країн, що межують із останнім (ОЧЕС) [10].

У 2018 році Україна продовжує демонструвати високу динаміку у відносинах із США. Показником є інтенсивний політичний діалог та взаєморозуміння з усіх питань порядку денного співпраці, зокрема злагоджена діяльність з питання скоординованого тиску на Російську Федерацію, введення санкцій задля припинення її агресії проти України.

Сьогодні Сполучені Штати позиціонують себе як інтегратор міжнародних зусиль, спрямованих на абсолютне відновлення суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Країна надає послідовну підтримку позиції України в міжнародних безпекових організаціях, сприяє збереженню

українського питання у порядку денному «Великої сімки», НАТО та ЄС. США здатні робити «тиск» на держав-партнерів: Німеччину, Францію для вирішення регіональних проблем безпекового характеру.

Америка надає значну військову допомогу Україні, а також сприяє обороноздатності України (військові тренування, просування реформ сектору безпеки та оборони й надання Україні летальної оборонної зброї). Значні обсяги воєнної допомоги Україні закладені в бюджет США на наступний рік.

Протягом 2017–2018 років спостерігався розвиток українсько-німецьких двосторонніх відносин і співпраці в політичній, економічній, культурній та гуманітарних сферах.

Істотним чинником, який вплинув на можливості Берліна вести активну зовнішньополітичну діяльність, зокрема й щодо врегулювання військового конфлікту на східній території України, стало затягування процесу формування правлячої коаліції в період з вересня 2017 року по березень 2018 року. Натомість переобрання на посаду канцлера Німеччини А. Меркель стало позитивним сигналом для України в питанні збереження єдності країн Заходу щодо протистояння агресивній політиці Російської Федерації.

Економічні стосунки також демонструють позитивне зрушення. За наслідками 2017 року експорт товарів до Німеччини зріс на 23,2 %, а імпорт – на 26,1%.

Берлін лишається найбільшим гуманітарним донором України. До того ж з 2014 року ця країна прийняла на лікування понад 100 українських поранених солдатів на Донбасі [1;4;5].

Офіційна позиція Французької Республіки в дотриманні режиму антиросійських санкцій залишається незмінною – зняття санкцій можливе лише у разі досягнення прогресу в імплементації Мінських угод. Однак Е. Макрон останнім часом не відкидає покращення відносин з РФ. Зокрема, вітається підписання низки контрактів між підприємствами Франції та Росії, бізнес активно інвестується. Економічна співпраця України та Франції вимагає інтенсифікації.

Від самого початку російської агресії проти України Велика Британія була чітко і послідовно на боці нашої держави. Лондон наполягає на врегулюванні конфліктів на сході України згідно з Мінськими домовленостями та вимагає від Москви їх виконання у повному обсязі.

Плідно розвивається співпраця у сфері оборони. У 2017 році Британія подвоїла обсяги технічної та військово-технічної допомоги Україні, у тому числі у сфері підготовки військовослужбовців ЗСУ.

Важливим стратегічним партнером України є Польща, яка першою визнала українську незалежність. Територіальна близькість двох держав підкріплюється спільністю політико-стратегічних інтересів. Варшава взяла на себе роль адвоката України, підтримуючи її курс на європейську та

євроатлантичну інтеграцію. Польща займала принципову позицію у протистоянні намірам РФ втягнути Європу у велику енергетичну залежність від російських енергоносіїв шляхом будівництва газопроводу «Північний потік – 2».

Країни Балтії де-факто є стратегічним партнером України. Вони твердо і послідовно підтримують суверенітет і територіальну цілісність нашої держави, рішуче засуджують агресивну політику Росії, а також продовжують активну роботу всередині ЄС щодо забезпечення практичної допомоги Україні [7;9].

Сьогодні нам потрібно брати до уваги зростаючу роль Європейського Союзу та держав-членів ЄС. Сучасна ідеальна Європа – простір, де панує мир, демократія і влада закону. Це сфера процвітання з конкурентоспроможною економікою, міцною валютою, низьким рівнем інфляції та одним з найвищих рівнів життя у світі.

На шляху формування геополітичних пріоритетів України існує велика кількість проблемних питань, які потребують вирішення. Державна політика України має бути більш чітко виражена щодо напрямів діяльності, її подальшої стратегії, має відбуватися послідовно з належним урахуванням усіх особливостей.

Найголовнішим завданням сьогодні залишається геополітичне утвердження держави, яке забезпечить Україні гідне місце у глобальному процесі, безпечне та збалансоване входження української економіки до світової.

Для України слід прогнозувати істотне зниження припливу іноземних інвестицій. Це природно, адже зарубіжні інвестори завжди ставляться обережно до країн із нестійкою політичною системою. Не даючи капіталовкладникам упевненості, в Україні формується низький рейтинг конкурентоспроможності та негативний імідж на міжнародній арені.

Україна проводить відкриту, чесну та принципову зовнішню політику, засновану на принципах та нормах міжнародного права [4;5].

Виходячи із цього, єдиною і безальтернативною відповіддю на всі виклики є суворе дотримання міжнародно-правових норм і зобов'язань, здійснення конструктивного і збалансованого зовнішньополітичного курсу і твердість у відстоюванні обраних, законодавчо визначених національних цілей.

Для нашої країни існує багато альтернативних шансів і можливостей розвитку – від вступу у певні великі міжнародні структури до отримання статусу нейтральної держави. Основним завданням для населення нашої держави є бажання змінювати внутрішньодержавну ситуацію, від якої залежить зовнішня.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, для вирішення завдання підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності, вироблення стратегії зовнішньої політики в умовах новітніх викликів, пов'язаних із глобальними трансформаціями світового порядку,

«гібридною війною» та анексією території, одним із кращих варіантів було б переосмислення ролі теорій міжнародних відносин у дослідженні зовнішньополітичних трендів. Саме у просторі політологічного дискурсу щодо міжнародних відносин, комунікації між представниками різних наукових шкіл (реалізм і неореалізм, лібералізм і неолібералізм, інституціоналізм і неоінституціоналізм, теорія політичної культури, світ-системний аналіз, теорія раціонального вибору тощо) формується теоретична призма, крізь яку наші зовнішньополітичні опоненти та міжнародні партнери оцінюють курс України, її стан і перспективи у міжнародній політиці.

Державі необхідно дійти до єдиної чітко визначеної стратегії, досягти консенсусу всередині політичної системи і діяти злагоджено на шляху до реформування.

У цьому сенсі перед нами постає низка важливих завдань:

- розвиток «Східного партнерства» (Україна – ЄС);
- визначення та погодження спільних політичних, економічних національно-державних інтересів з іншими європейськими державами;
- практичне застосування досвіду зарубіжних партнерів;
- вдосконалення сукупності спільних кроків України та її партнерів на регіональному та глобальному рівнях.

Головною метою залишається прагнення побудувати міцну державну політику, абстрагуючись від поняття «багатовекторності», яка базуватиметься на єдиному підґрунті, що зможе створити сильну економіку. Тільки тоді можна буде говорити про можливість вступу до ЄС тощо.

Список використаних джерел

1. *Артёмов І.В.* Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип 2(21). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». – 2018. С.188–214.
2. *Борисова О.В.* Зовнішня політика України: історія та сучасність: курс лекцій. К.: Кондор-Видавництво, 2017. С. 12–21.
3. *Віднянський С.В., Мартинів А.Ю.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) - / Український історичний журнал. 2006. №4. С. 32–51.
4. «Гібридні війни» Росії. Це принципово новий підхід чи застосування по-новому старих технологій? URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/hybrid-2/>
5. *Горбулін В.* «Цінності суспільства» і «гібридний мир»: криза моделі захисту // Дзеркало тижня. 2017. 24–30 червня. № 24. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1112>
6. *Зленко А.* Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков : Фолио, 2004. 559 с.
7. *Калінін В.* Світ-система та держава як одиниці аналізу у політичних дослідженнях // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 105. С. 322–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_87.

8. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2: Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень* К.: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

9. *Президент України: Послання до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році»* від 20.09.2018р.

10. *Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна*. Київ, 2017. 42 с. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>

REFERENCES

1. Artomov, I.V. (2018) *Neopolityka Ukrayiny: istoriya ta suchasnist'*: Zbirnyk naukovykh prats' [Geopolitics of Ukraine: history and modernity: Collection of scientific works] UzhNY: Uzhgorod, 188–214

2. Borysova, O.V. (2017) *Zovnishnya polityka Ukrayiny: istoriya ta suchasnist'*: kurs lektsiy [Foreign Policy of Ukraine: History and Modernity: A Lecture Course] Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 12–21.

3. Vidnyanskiy, S.V. (2006) *Evolyutsiya zovnishn'oyi polityky Ukrayiny (1991–2006 rr.)* [The Evolution of the Foreign Policy of Ukraine (1991–2006)] *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 32-51.

4. Hybrid Wars of Russia. Is it a fundamentally new approach or a re-use of old technology? // <http://bintel.com.ua/en/article/hybrid-2/>

5. Horbulin, V. (2017) «Tsinnosti suspil'stva» i «hibrydnyy myr»: kryza modeli zakhystu. [The values of society" and the "hybrid world": the crisis model of protection?] *Dzerkalo tyzhnya*, 24–30. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1112>

6. Zlenko, A. (2004) *Dyplomatiya ta polityka. Ukrayina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin* [Diplomacy and politics. Ukraine in the Process of Dynamic Geopolitical Changes], Kharkiv: Folio, 559.

7. Kalinin, V. (2016) *Svit-systema ta derzhava yak odyntsi analizu u politychnykh doslidzhennyakh* [The world system and the state as units of analysis in political research], *Hileya: naukovyy visnyk*, 322–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_87.

8. *Political Science in Ukraine. 1991–2016: in 2 volumes (2016). Vol. 2: Theoretical and methodological foundations and conceptual results of domestic research*. Kyiv.: Parlam. ed., 704 p.

9. The President of Ukraine: Message to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018” from September 20, 2018

10. *Ukrainian society and European values: report on the results of a sociological survey of the Gorshenin Institute (2017)*, Kyiv, 42 p. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>